

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Μ. Δεσποτίδης
Δρ. κλασικής Αρχαιολογίας

Με τον όρο αρχιτεκτονική πλαστική ή εξηρημένη πλαστική ορίζεται ο γλυπτικός, εξαρτημένος από το μνημείο, διάκοσμος. Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά δεν έχουν αποκλειστικά διακοσμητικό χαρακτήρα, αλλά κυρίως είναι φορείς μνημύτων, τα οποία προβάλλονται επί του μνημείου κατ' επιλογή των παραγγελιοδοτών.

Η έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου χρονολογείται στο 431π.Χ. και η λήξη του στο 404 π.Χ. με τη συντριβή των Αθηναίων από τους Λακεδαιμόνιους στους Αιγός Ποταμούς. Δεν επρόκειτο για εμφύλιο πόλεμο, όπως συχνά γράφεται και λέγεται, αλλά για πόλεμο μεταξύ δύο πόλεων-κρατών και των «δορυφόρων» τους. Η αληθής αιτία, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (I.23), ο οποίος διακρίνει τα αίτια από τις αφορμές, ήταν η αυξανόμενη δύναμη της μίας εξ αυτών, των Αθηνών.

Παλαιότερα, κυρίαρχη θέση των ερευνητών του αθηναϊκού 5ου αι. ήταν, ότι η ίδρυση δημοσίων κτηρίων και ναών στην Αθήνα μετά από τους χρόνους του Κίμωνος, κατά κύριο λόγο ήταν έργο περικόλειο και έφτανε έως το 431 π.Χ., όταν ξέσπασε ο Πελοποννησιακός πόλεμος. Υποστήριζαν, μάλιστα, ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου οι οικοδομικές εργασίες αναστέλλονταν, ενώ κάποιες συμπληρωματικές εργασίες χρονολογούνταν στα σύντομα διαστήματα της ειρήνης. Ακόμα και στη νεώτερη βιβλιογραφία επιβιώνουν απόψεις ότι μια σειρά μνημείων, όπως ο ναός της Αθηνάς Νίκης, το Ηφαιστείον, το Ερέχθειο, είναι έργα περικόλειας εμπνεύσεως, στα οποία οι εργασίες αναστάλησαν λόγω της έναρξης του πολέμου. Η πραγματικότητα, όμως, φαίνεται διαφορετική.

Σύμφωνα με τα πορίσματα των ερευνών σημαντικών μελετητών, όπως ο Μανώλης Κορρές (Κορρές 2000, ιδίως 24-36), η Margaret Miles (Miles 1989, 227 κ.ε.) κ.ά. μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η περίοδος 430-420 π.Χ. ήταν μια δεκαετία αξιοσημείωτης οικοδομικής δραστηριότητας στην Αθήνα και στην Αττική. Στην αθηναϊκή Ακρόπολη, συγκεκριμένα, δύο ναοί –πολύ διαφορετικοί μεταξύ τους– όσον αφορά στον αρχιτεκτονικό τύπο αλλά και στον γλυπτό διάκοσμο κτίστηκαν κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού

πολέμου (431-404 π.Χ.) και σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, σε δύο διαφορετικές χρονικά φάσεις του (εικ. 1-2). Πρόκειται για τον ναό της Αθηνάς Νίκης και τον μοναδικό από αρχιτεκτονικής απόψεως ναό της Αθηνάς Πολιάδος, στον οποίον συστεγάζονταν και άλλες παλαιές, χθόνιες λατρείες, το «λεγόμενο» Ερέχθειο.

Μία σύντομη αναφορά στις πηγές και στα προβλήματα που παρουσιάζει η έρευνα κρίνεται απαραίτητη πριν από την συζήτηση του εικονογραφικού διακόσμου των δύο ναών.

Με την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου ο Περικλής (Θουκ. II, 13.3) εμφανίζεται να κάνει έναν απολογισμό των διαθέσιμων πόρων, έμφυλων και υλικών. Στον οικονομικό απολογισμό αναφέρεται και στο ποσό που δαπανήθηκε για τα «προπύλαια και τα άλλα οικοδομήματα». Μεταξύ των άλλων οικοδομημάτων συγκαταλέγεται προφανώς και ο Παρθενών, εφόσον στη συνέχεια γίνεται εκτεταμένη μνεία στο χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς, όχι ως αριστούργημα του Φειδία, όπως κανείς θα ανέμενε, αλλά ως φορέα «τεσσαράκοντα ταλάντων καθαρού χρυσού», ο οποίος ήταν δυνατόν ανά πάσα στιγμή να αφαιρεθεί.

Με βάση το χωρίο αυτό, μέχρι πρότινος εθεωρείτο δεδομένο ότι, παραμονές του Πελοποννησιακού πολέμου, ο Παρθενών και τα Προπύλαια είχαν ολοκληρωθεί. Εντούτοις, για τα Προπύλαια οι πολυετείς έρευνες του αρχιτέκτονος Τάσου Τανούλα (Tanoulas 2006, 448-456) απέδειξαν ότι, όταν άρχισε ο πόλεμος, οι εργασίες ήταν ημιτελείς.

Μία σημαντική γραπτή μαρτυρία, αλλά με μεγάλη χρονική απόσταση από τον 5ο αι. –παρόλο που αντλεί από παλαιότερους συγγραφείς– είναι ο Βίος του Περικλέους του Πλουτάρχου. Ο Πλούταρχος απέδωσε στον Περικλή τον Παρθενώνα, το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου, τα Προπύλαια, το Τελεστήριον της Ελευσίνας, το Μακρόν ή δια μέσου Τείχος και το Ωδείον.

Όσον αφορά σε πληροφορίες που παρέχει για το οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλέους και τον βαθμό της εμπλοκής του αθηναίου πολιτικού σε αυτό, ο Πλούταρχος, επηρεάζεται από σύγχρονες με αυτόν πρα-

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

κτικές. Συγκεκριμένα, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, ο Πλούταρχος έχει στο μυαλό του τα ιδιαίτερος συγκεκριμένα οικοδομικά προγράμματα που χαρακτήριζαν την ρωμαϊκή αυτοκρατορία της εποχής του. Ο Πλούταρχος απέδωσε επίσης στον Φειδία την επίβλεψη των έργων της Ακροπόλεως (Πλουτάρχου, Περικλής XIII, 4 «Πάντα δέ διείπε και πάντων επίσκοπος ἦν αὐτῷ Φειδίας...». Σήμερα, ωστόσο, παραμένει υπό συζήτηση ο ακριβής ρόλος που διαδραμάτισε ο τελευταίος.

Δυστυχώς μία από τις σημαντικότερες αρχαίες μαρτυρίες για έναν αρχαιολόγο, ο περιηγητής Πausanias, δεν ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερος για τον γλυπτικό διάκοσμο των μνημείων, όσο λαμπρά και αν ήταν και όσο ονομαστοί κι αν ήταν οι γλύπτες τους. Δεν κάνει μνεία, για παράδειγμα, της ζωφόρου του Παρθενώνος, ενώ απλώς αναφέρει τα θέματα των δύο αετωμάτων. Αντιθέτως, εκτενής είναι η περιγραφή του αγάλματος της Αθηνάς Παρθένου. Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση του ναού της Νίκης και του Ερεχθείου, για τον γλυπτικό διάκοσμο των οποίων δεν κάνει καμία αναφορά. Ενδιαφέρεται ιδίως για τις παλαιές λατρείες, τους συνοδευτικούς τους μύθους και ανεκδοτολογικές αφηγήσεις. Συνε-

πώς, οι διαθέσιμες πηγές δεν μας διαφωτίζουν ιδιαίτερα για τον γλυπτικό διάκοσμο των μνημείων. Λιγοστές είναι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και οι επιγραφικές μαρτυρίες, ενώ τα ίδια τα μνημεία και τα γλυπτά τους σώζονται αποσπασματικά.

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΝΙΚΗΣ

Δεξιά στον εισερχόμενο στην Ακρόπολη επάνω σε λίθινο πύργο δεσπόζει ο κομψός, ιωνικός ναός της Αθηνάς Νίκης (εικ. 3). Πρόκειται για τετράστυλο, αμφιπρόστυλο ιωνικό ναό από πεντελικό μάρμαρο. Λείψανα παλαιότερων ναών, καθώς και ο μυκηναϊκός προμαχώνας, δεν διαλύθηκαν για να κτιστεί ο συγκεκριμένος ναός αλλά ενσωματώθηκαν στο εσωτερικό του πύργου, γεγονός δηλωτικό του σεβασμού προς το παρελθόν και τα προϋπάρχοντα λατρευτικά κτήρια.

Ο ναός αποσυναρμολογήθηκε και αναστηλώθηκε πρόσφατα μετά από τις αναστηλωτικές προσπάθειες που είχαν γίνει τον 19 αι. από τους Ross, Schaubert, Hansen και Πιττάκη και στη δεκαετία του 1930 από τον Νικόλαο Μπαλάνο.

Η επιγραφή IG I³, 35 είναι ένα ψήφισμα που, μεταξύ άλλων, προβλέπει την εκλογή με κλήρωση ιέρειας της Αθηνάς Νίκης, η οποία θα ελάμβανε μισθό πενή-

Εικ. 1. Άποψη της Ακροπόλεως από δυτικά. Φωτ. Αρχαίον ΥΣΜΑ

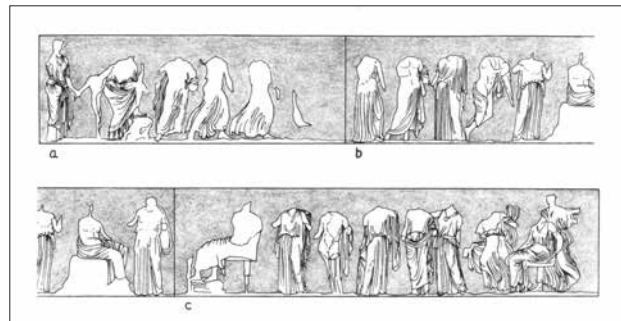
Εικ. 2. Κάτοψη της Ακροπόλεως του 5ου αι. Σχ. Μ. Κορρέ

Εικ. 3. Αναπαράσταση ναού Αθηνάς Νίκης. Σχ. Α. Νίκα (Μουσείο Ακροπόλης, Οδηγός, 2016, εικ. 310)

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Εικ. 4. Η ανατολική ζωφόρος του ναού της Αθηνάς Νίκης
(Boardman 1993, εικ. 127.3)

να δραχμών. Στον αρχιτέκτονα Καλλικράτη ανατέθηκε να κάνει το σχέδιο θυρώματος για το ιερό και στη συνέχεια να σχεδιάσει ναόν και βωμόν λίθινον. Ήδη, από το τέλος του 19ου αι., ο Παναγής Καββαδίας είχε παρατηρήσει ότι τα γράμματα της επιγραφής ανήκουν στο νεώτερο αττικό αλφάβητο και μόνο το τρισκελές Σ είναι παλαιότερο. Στην ύπαρξη του τρισκελούς Σ οφείλονται οι χρονολογήσεις του ψηφίσματος περί το 447 π.Χ., όπως επίσης και στην άποψη ότι ο ναός ανήκει στο περίκλειο πρόγραμμα και σχεδιάστηκε μαζί με τα Προπύλαια και τον Παρθενώνα. Η καθυστέρηση στην οικοδόμησή του αποδόθηκε σε πολιτικές διαμάχες, αλλαγή προτεραιοτήτων κ.λπ. Ωστόσο, η τεκμηριωμένη έρευνα του Harold Mattigly (Mattigly 2000, 604-606) απέδειξε ότι το τρισκελές Σ παρέμεινε σε χρήση και κατά τον ύστερο 5ο αι. Στην οπίσθια επιφάνεια του ψηφίσματος είχε χαραχθεί νεώτερο ψήφισμα (*IG I³*, 36), του 424/3 π.Χ., που αναφέρεται στον μισθό της ιέρειας. Επομένως, ο ναός ολοκληρώθηκε το 424/3 π.Χ. Με δεδομένο ότι δεν εντοπίζονται ίχνη διακοπής των εργασιών, η έναρξη της οικοδόμησης τοποθετείται στη δεκαετία του 420 π.Χ. και το παλαιότερο ψήφισμα κάλλιστα μπορεί να χρονολογηθεί στους χρόνους αυτούς.

Όσον αφορά τη γλυπτική διακόσμηση του ναού, σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι χρονολογείται στα μέσα ή στο τέλος της δεκαετίας του 420 π.Χ. και κατά την άποψη του Peter Schultz το εικονογραφικό θέμα σχετίζεται με τη νίκη των Αθηναίων στη Σφακτηρία (Schultz 2002). Η οικοδόμηση του ναού της Αθηνάς

Νίκης και η διακόσμησή του συνδέονται άμεσα με την παράταξη των λεγομένων «δημαγωγών» με την ευκαιρία μίας σειράς σημαντικών νικών που πέτυχε η Αθήνα, με λαμπρότερη τη νίκη στη Σφακτηρία το 425 π.Χ. Σύμφωνα μάλιστα με πρόσφατη μελέτη επί του πύργου του ναού είχε αναρτηθεί μέρος των ασπίδων των Λακεδαιμονίων που αιχμαλωτίστηκαν στη Σφακτηρία (Lippman κ.ά. 2006, 551-563).

Τον ναό κοσμούσαν ακρωτήρια, αετωματικά γλυπτά, ιωνική ζωφόρος και ένα μαρμάρινο προστατευτικό θωράκιο.

Το λατρευτικό άγαλμα:

Το ξόανο της θεότητας, όπως πληροφορούμαστε από τον Ηλιόδωρο (2 αι. π.Χ.) μέσω του Αρποκρατίου (1ος μ.Χ. αι.), απεικόνιζε τη θεά, κατά πάσα πιθανότητα όρθια, κρατώντας στο δεξί χέρι ρόδι και στο αριστερό περικεφαλαία. Η γονιμότητα και η ευημερία που υποδηλώνει το ρόδι εξασφαλίζεται από τον πόλεμο ή καλύτερα από την πολεμική ετοιμότητα. Άλλωστε, σύμφωνα με τη γνωστή ρήση του Ηρακλείτου: *πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς...* (Diels-Kranz, *Fragmente der Vorsokratiker*, fr. 53).

Τα ακρωτήρια:

Λόγω των ελαχίστων σωζομένων τεκμηρίων μόνον υποθέσεις μπορούμε να διατυπώσουμε για το θέμα των κεντρικών ακρωτηρίων. Για τα πλευρικά οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι επρόκειτο για νίκες.

Τα εναέτια γλυπτά:

Ελάχιστα θραύσματα γλυπτών αποδίδονται στα δύο αετώματα του ναού. Κυρίως, χάρις στις μελέτες του Γιώργου Δεσπίνη, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι θέμα του ανατολικού αετώματος ήταν η Γιγαντομαχία, ενώ του δυτικού η Αμαζονομαχία και μάλιστα η αθηναϊκή της εκδοχή, δηλαδή η επίθεση των Αμαζόνων στην Αθήνα (Δεσπίνη 1974, 1-24).

Η ζωφόρος:

Η ζωφόρος του ναού είχε μήκος περί τα 26 μ. και ύψος 0,45 μ.

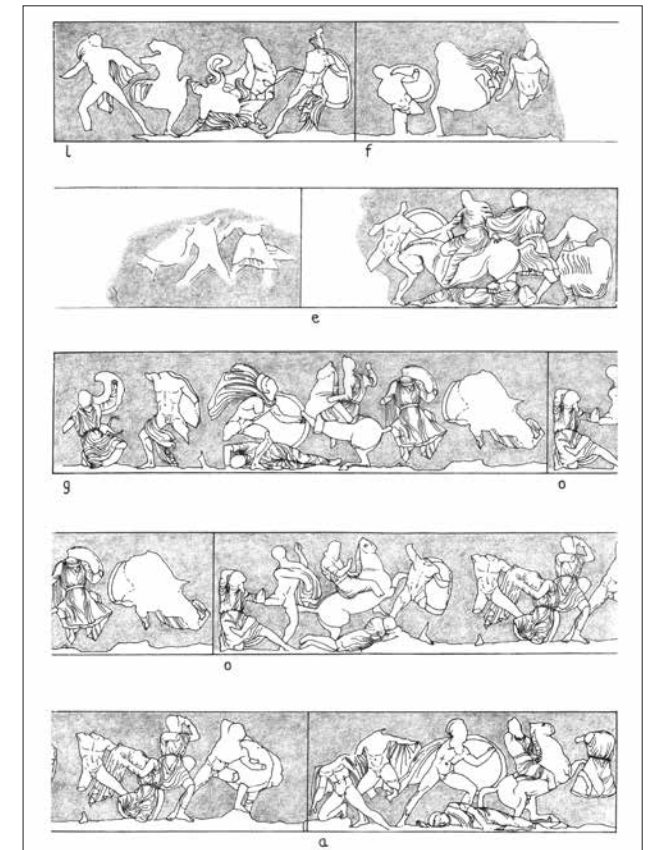
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Η ανατολική ζωφόρος

Στην ανατολική πλευρά εικονίζεται Αγορά, δηλ. συνάντηση θεών (εικ. 4). Αρκετά πιθανή είναι η θεωρία που αναγνωρίζει στην παράσταση τη γέννηση της Αθηνάς και τοποθετεί τον Ήφαιστο στο κενό μεταξύ Διός και Αθηνάς, αν και είναι δύσκολο να εικονίζοταν στο σημείο αυτό ανθρώπινη μορφή (Palagia 2005, 186-189). Ο ένθρονος Δίας δεξιά και ο Ποσειδών καθισμένος σε βράχο πλαισιώνουν την όρθια στο κέντρο ένοπλη Αθηνά. Από αριστερά, μια γυναικεία μορφή που αναγνωρίζεται ως Πειθώ κρατά από το χέρι τον μικρό Έρωτα. Η επόμενη μορφή είναι η Αφροδίτη. Τρεις γυναικείες μορφές με έντονο βηματισμό προς τα δεξιά έχουν ταυτιστεί με τις Χάριτες. Η ελλείπουσα καθιστή μορφή έχει προκαλέσει πολύ συζήτηση. Δεξιότερα οι δύο γυναικείες και η ανδρική μορφή συνδέονται ορθώς με την απολλώνιο τριάδα. Ο άνδρας, που κατά τον συρμό της εποχής στηρίζεται σε βακτηρία, αναγνωρίστηκε ως Θησεύς, Άρης ή ακόμα Ήφαιστος ή Διόνυσος. Η γυναικεία μορφή πίσω από τον Ποσειδώνα είναι η Αμφιτρίτη και πίσω από τον Δία, η Ήρα. Η ανδρική μορφή με το μάτιο δεν μπορεί να αναγνωριστεί με ασφάλεια, ως Ηρακλής, Άρης, Ήφαιστος ή Ερμής. Το ζεύγος μετά την γυναικεία μορφή είναι η Δήμητρα και η Κόρη, ενώ τέλος οι τρεις γυναίκες δεξιά πιθανολογείται ότι είναι οι Αγλαυρίδες, η Θέτις και Νηρηίδες ή λιγότερο πιθανά οι Μούσες κ.λπ.

Η νότια ζωφόρος

Στη ζωφόρο της νότιας πλευράς του ναού εικονίζεται σκηνή μάχης μεταξύ Ελλήνων και Περσών (εικ. 5). Κυριαρχούσα άποψη είναι ότι εικονίζεται η μάχη του Μαραθώνος. Οι Πέρσες, αρκετοί εκ των οποίων μάχονται έφιπποι, αναγνωρίζονται με ασφάλεια λόγω της ενδυμασίας τους. Αξιοσημείωτη είναι η στάση στον τύπο των τυραννοκτόνων –όπως και στις ζωφόρους του Ήφαιστείου– του ήρωος που καταβάλλει Πέρση. Η συγκεκριμένη στάση λέγεται συνήθως ότι χαρακτηρίζει ήρωες. Να σημειωθεί ότι η μάχη είναι σε εξέλιξη, αν και το αποτέλεσμα προοιωνίζεται. Η μάχη του Μαραθώνος, η οποία από νωρίς είχε ανα-

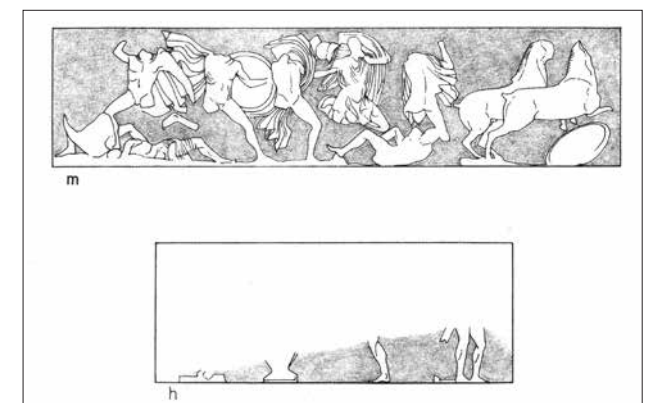

Εικ. 5. Η νότια ζωφόρος του ναού της Αθηνάς Νίκης
(Boardman 1993, εικ. 127.2)

χθεί στο επίπεδο του Μύθου, εικονίστηκε για πρώτη φορά στη μεγάλη ζωγραφική τη δεκαετία του 450 π.Χ. στην Ποικίλη Στοά.

Η βόρεια ζωφόρος

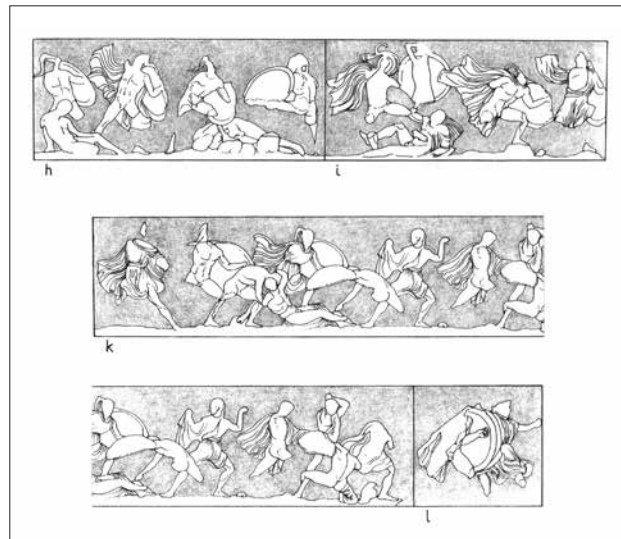
Η πολύ αποσπασματικά σωζόμενη παράσταση της

Εικ. 6. Η βόρεια ζωφόρος του ναού της Αθηνάς Νίκης
(Boardman 1993, εικ. 127.1)

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Εικ. 7. Η δυτική ζωφόρος του ναού της Αθηνάς Νίκης
(Boardman 1993, εικ. 127.4)

βόρειας ζωφόρου του ναού, έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις και πλήθος αναγνώσεων έχουν προταθεί (εικ. 6). Η παλαιότερη πρόταση ήταν να αναγνωριστεί ένα ιστορικό γεγονός, η μάχη των Πλαταιών. Η παρατήρηση του Blümel (Blümel 1950/51, 135-165), όμως, ότι απεικονίζεται μάχη μεταξύ Ελλήνων αλλάξε τα δεδομένα. Έκτοτε, αρκετές προτάσεις στρέφονται σε μυθολογικές σκηνές, κυρίως στο μυθικό επεισόδιο της συλλήψεως του Ευρυσθέως από τους γιους του Θησέως, με προφανείς αλληγορικές αναγωγές στον Πελοποννησιακό πόλεμο, αλλά και σε ιστορικές μάχες, όπως η μάχη των Οινοφύτων μεταξύ Αθηναίων και Βοιωτών το 457 π.Χ., ή και μάχες του Πελοποννησιακού πολέμου.

Η δυτική ζωφόρος

Ειδικά για τη δυτική ζωφόρο του ναού καταβλήθηκαν προσπάθειες να αναγνωριστούν ιστορικές μάχες που έλαβαν χώρα, είτε τη δεκαετία του 450 π.Χ., είτε αργότερα κατά την πρώτη φάση του Πελοποννησιακού πολέμου, τη δεκαετία του 420 π.Χ. (εικ. 7). Αντίθετα, η E. Harrison (Harrison 1997, 119) ανέγνωσε μυθικό επεισόδιο και ειδικότερα τη διάσωση των σωμάτων των Έπτα επί Θήβας.

Οι θεοί που εικονίζονται να νικούν τους γίγαντες στο δυτικό αέτωμα του ναού, μεταξύ των οποίων, όπως

γνωρίζουμε από άλλα παραδείγματα, η Αθηνά θα είχε πρωταγωνιστικό ρόλο, εκπροσωπούν τις δυνάμεις της τάξεως έναντι του χάους και της αταξίας. Στην αθηνοκεντρική εκδοχή της Αμαζονομαχίας οι Αθηναίοι προβάλλουν τον εαυτό τους ως υπερασπιστές της τάξεως και του πολιτισμού.

Με τη χρήση των μύθων διαβλέπουμε μίαν αγωνία, μία βαθιά έγνοια των Ελλήνων και ιδίως των Αθηναίων να δηλώσουν την ταυτότητά τους. Κατά τη συνήθη πρακτική τους η ταυτότητα που προβάλλουν συγκροτείται σε αντίθεση με αυτό που είναι οι εκάστοτε αντίπαλοί τους. Έχουν τα ακριβώς αντίθετα γνωρίσματα από εκείνα των εχθρών που αντιμετωπίζουν και νικούν. Με αυτήν την έννοια στους μύθους ταυτότητας πρέπει να προστεθούν και οι μύθοι της Κενταυρομαχίας, της Γιγαντομαχίας και της Αμαζονομαχίας. Τα προαναφερθέντα μυθικά επεισόδια ερμηνεύονται συνήθως ως αλληγορίες του αγώνα εναντίον των Περσών, ενώ η συχνή παρουσία του Αθηναίου ήρωος Θησέως σκοπό είχε να εξάρει το ρόλο της Αθήνας, ως υπερασπιστή των παραδόσεων και των θεσμών του πολιτισμού. Στις εναέτιες συνθέσεις εικονίζονται νίκες στο θεϊκό και μυθικό επίπεδο. Στις ζωφόρους ωστόσο απεικονίζεται το πρόσφατο παρελθόν και το παρόν. Οι ταυτίσεις με συγκεκριμένες μάχες που προτάθηκαν για τις παραστάσεις των ζωφόρων παρουσιάζουν αρκετές αδυναμίες. Οι σκηνές μαχών του ναού της Αθηνάς Νίκης πρέπει να ιδωθούν ως γενικευμένες αναφορές στους Περσικούς πολέμους και στις μάχες μεταξύ των Ελλήνων στον Πελοποννησιακό πόλεμο, που απέβλεπαν στην προβολή της πολεμικής δύναμης των Αθηναίων στο παρελθόν και στο παρόν με την εύνοια της Αθηνάς. Η εμπλοκή του μυθικού με το παρόν, η επιβολή των Αθηναίων έναντι ομοεθνών, όχι ως συγκεκριμένα γεγονότα, αλλά ως κεντρική ιδέα, η απόδοση της συγχρονίας και της διαχρονίας, μπορεί να ιδωθούν στο εικονογραφικό «πρόγραμμα» του ναού. Η περίοδος εκείνη είναι περίοδος ευφορίας και αισιοδοξίας για τους Αθηναίους. Αισθάνονται την υποχρέωση να ευχαριστήσουν τους θεούς για την εύνοιά τους και να τονώσουν το ηθικό των πολιτών με έργα και εικόνες που προβάλλουν την ανωτερότητα, τη δύνα-

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

μη και τη θεϊκή εύνοια που απολαμβάνει η πόλη και οι πολίτες της.

Την ίδια περίοδο χρονολογούνται και οι συγγενείς τεχνοτροπικά ζωφόροι του ναού του Ηφαίστου, αλλά και ο ιωνικός ναός του Ιλισσού. Στις ζωφόρους του Ηφαιστείου, όπως υποστήριξα στην διδακτορική μου διατριβή (Δεσποτίδης 2014), σε δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης εντοπίζονται νύξεις σε γεγονότα της εποχής, ενώ η ζωφόρος του Ιλισσού εικονίζει την Ιλίου Πέρσιον σε μία εκδοχή που επικεντρώνεται στη σκληρή μοίρα των ηττημένων.

Το θωράκιο:

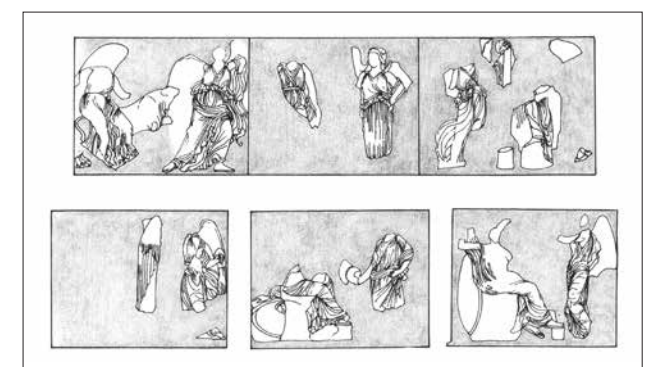
Το θωράκιο του ναού, μήκους 42 μ., αποτελεί λίγο μεταγενέστερη προσθήκη που υπαγορεύθηκε από πρακτικούς λόγους (εικ. 8). Ο γλυπτικός διάκοσμος, χαρακτηριστικό δείγμα του πλούσιου ρυθμού, συνδέει τρόπον τινά τεχνοτροπικά και νοηματικά την εικονογραφία του ναού της Νίκης με εκείνη του Ερεχθείου. Σε αντίθεση με το αγωνιστικό πνεύμα που αποπνέουν τα γλυπτά του ναού της Νίκης, σε θεϊκό, ηρωικό και ανθρώπινο επίπεδο, το πνεύμα του θωρακίου είναι εντελώς διαφορετικό. Ο πόλεμος έχει λήξει νικηφόρα, Νίκες υπό το βλέμμα της αναπαυόμενης Αθηνάς οδηγούν ταύρο σε θυσία, στήνουν τρόπαια με οπλισμό, ελληνικό, περσικό, αλλά και εξαρτήματα πλοίων. Η γνωστή «σανδαλιζόμενη», μία κομψότατη και χαριτωμένη μορφή Νίκης δένει το σανδάλι της.

Η χρονολόγηση του θωρακίου τοποθετείται πιθανότατα στους χρόνους της Νικίειου Ειρήνης (421π.Χ.), όταν πλέον στην πολιτική ζωή των Αθηνών κυριαρχεί η συντηρητική μερίδα. «Υποπτον ανακωχήν» χαρακτήρισε ορθά την Νικίειον Ειρήνην ο Θουκυδίδης (V.26.3) και κατά τα φαινόμενα οι Αθηναίοι δεν έτρεφαν ψευδαισθήσεις. Ωστόσο, η ειρήνη αυτή έδωσε τη δυνατότητα στις καταπονημένες, αντιμαχόμενες πόλεις να επουλώσουν πληγές και να διευθετήσουν προβλήματα που προέκυψαν, όπως η λήξη της συνθήκης Λακεδαιμονίων-Αργείων. Η ειρήνη ήταν ευνοϊκή για την Αθήνα, αφού σύμφωνα με τους όρους διατηρείτο ακέραη η ηγεμονία. Άλλωστε, λίγους μήνες πριν από την υπο-

γραφή της συνθήκης, διδάχτηκε στα Διονύσια η Ειρήνη του Αριστοφάνους που αποδίδει με ενάργεια την ατμόσφαιρα χαράς. Αυτήν ακριβώς την ατμόσφαιρα χαράς, ενθουσιασμού, νίκης και ελπίδας αποτυπώνει και η εικονογράφηση του θωρακίου.

ΤΟ ΕΡΕΧΘΕΙΟ

Το Ερέχθειο οικοδομήθηκε για να στεγάσει παλαιές λατρείες (εικ. 9), αλλά κυρίως το άγαλμα της Παλλάδος Αθηνάς. Έως τότε φαίνεται πως το ξόανο της θεάς στεγαζόταν σε σωζόμενο από την περσική καταστροφή ή επισκευασμένο τμήμα του Αρχαίου Ναού. Αξιοσημείωτο είναι, ότι τα ερείπια του Αρχαίου Ναού παρέμειναν σεβαστά, όπως και οι παλαιές λατρείες, οι οποίες ενσωματώθηκαν στο σχέδιο του νέου ναού, αλλά και ότι διατηρήθηκε ο παλαιός βωμός, όπου ελάμβαναν χώρα οι θυσίες των Παναθηναίων. Ακανθώδες είναι το ζήτημα της ακριβούς χρονολόγησης του μνημείου. Ενώ οι οικοδομικές επιγραφές των ετών 409-404 π.Χ. προσφέρουν μια επαρκή εικόνα για την πορεία και το είδος των εργασιών στην τελική φάση τους, δεν διαθέτουμε καμία αδιάσειστη γραπτή μαρτυρία για να προσδιορίσουμε με ακρίβεια την έναρξη των εργασιών. Αρκετοί ερευνητές ενέταξαν τον ναό στο «περίκλειο σχέδιο» για την Ακρόπολη. Η επικρατούσα θεωρία, όμως, είναι ότι οι εργασίες άρχισαν το 420 π.Χ. με την ειρήνη του Νικία, διακόπηκαν με την Σικελική εκστρατεία ή την Σικελική καταστροφή και συνεχίστηκαν αργότερα σε μία περίοδο,

Εικ. 8. Το θωράκιο του ναού της Αθηνάς Νίκης
(Boardman 1993, εικ. 129)

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

όταν οι πρόσκαιρες νίκες του Αλκιβιάδη τόνωσαν κατά κάποιον τρόπο το ηθικό των Αθηναίων. Η πρόταση αυτή στηρίζεται εν πολλοίς σε οικοδομική επιγραφή του 409/8 π.Χ., η οποία θεωρείται ότι αναφέρεται στην επανέναρξη των εργασιών μετά από κάποιο χρονικό διάστημα διακοπής. Αυτή η θεωρία βασίζεται, όπως έχει ήδη σημειωθεί, στο ερμηνευτικό σχήμα ότι ναοί και δημόσια κτίρια

κτιζόνται κυρίως κατά τη διάρκεια της ειρήνης και διακόπτονται με το ξέσπασμα του πολέμου. Σύμφωνα με την επιγραφή, κατόπιν αποφάσεως της εκκλησίας του δήμου ορίστηκε μία επιτροπή και αρχιτέκτων ο Φιλοκλής ο Αχαρνεύς (αρχιτέκτων με την έννοια του επιβλέπωντος) για να καταγράψουν πλήρως την υπάρχουσα, θα λέγαμε, κατάσταση των έργων στο Ερέχθειο. Εντύπωση προκαλεί η επιμέλεια με την οποία περιγράφουν λεπτομερώς τα εξεργασμένα ή ημίεργα αρχιτεκτονικά μέλη κ.λπ. Από το κείμενο δεν προκύπτει σαφώς μακρά διακοπή των εργασιών. Η διακοπή ειικάζεται. Ωστόσο το πιθανότερο είναι, για διάφορους λόγους, μία από τις υπερβολαβίες να μην ολοκληρώθηκε έγκαιρα, ή ο

ανάδοχος να μην ανταποκρίθηκε στις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει. Το μόνο βέβαιο είναι ότι το 409/8 οι εργασίες είχαν προχωρήσει πολύ και το λατρευτικό άγαλμα στεγαζόταν ήδη στον ναό «τῷ νεῷ τῷ ἔμπροσθεν ἐν ἡοῖ τὸ ἀρχαῖον ἄγαλμα». Εάν λοιπόν δεν υπήρχε μεγάλη διακοπή, τότε πιθανή ημερομηνία για την

έναρξη των εργασιών θα ήταν οι χρόνοι μετά τη Σικελική καταστροφή. Ενδεχομένως η θεωρία του Michael Vickers (Vickers 1985, 3-28), ο οποίος κατεβάζει τη χρονολόγηση στο 412 π.Χ. να βρίσκεται πιο κοντά στην αλήθεια. Ο Vickers στηρίζει την επιχειρηματολογία του σε νύξεις για την κατασκευή του ναού που εντοπίζονται στην τραγωδία του Ευριπίδου Ερεχθεύς

και στην Λυσιστράτη του Αριστοφάνους. Σύμφωνα με τον Vickers, το 412 π.Χ., το νεοσύστατο σώμα των Προβούλων χρησιμοποίησε το απόθεμα των 1000 ταλάντων, εκ των οποίων μέρος θα δόθηκε για την οικοδόμηση του ναού.

Το Ερέχθειο, εκτός από τις γνωστές Καρνατίδες της νότιας πρόστασης, κοσμούσαν διάφορα διακοσμητικά στοιχεία και κυρίως μία ιωνική ζωφόρος. Δεν διαθέτουμε ενδείξεις για την ύπαρξη αετωματικών γλυπτών ή ακρωτηρίων. Η ζωφόρος περιέτρεχε τους εξωτερικούς τοίχους του σηκού στη νότια, ανατολική και βόρεια πλευρά, καθώς και τη βόρεια πρόσταση του ναού. Δεν γνωρίζουμε εάν και η δυτική πλευρά ήταν αρχικά διακοσμημένη. Πάντως, μετά τις επισκευές που έγιναν τον 1 μ.Χ. αι., δεν έφερε

διακόσμηση. Το μήκος της ζωφόρου σε αυτές τις τρεις πλευρές υπολογίζεται περί τα 49 μ. Το ύψος των μορφών ήταν 0,58 μ. με εξαίρεση το τμήμα της ζωφόρου στην βόρεια πρόσταση, όπου οι μορφές ήταν κατά τι υψηλότερες (0,65 μ.). Έως σήμερα έχουν ταυτιστεί περί τα 300 θραύσματα από τη ζωφόρο, άλλα μεγα-

Εικ. 9. Η ανατολική όψη του Ερεχθείου (Τριάντη 1998, 326)

Εικ. 10. Ζωφόρος Ερεχθείου. Κάτω τμήμα γυναικείας μορφής (Τριάντη 1998, εικ. 347-348)

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

λύτερα και άλλα πολύ μικρά. Οι μορφές από πάριο μάρμαρο, φτιαγμένες κάθε μία ξεχωριστά, προσαρμόζονταν με μεταλλικούς συνδέσμους επί ελευσινίου λίθου. Όπως γράφει η Ι. Τριάντη στο βιβλίο της «Το Μουσείο της Ακροπόλεως» (Τριάντη 1998, 328), συμπυκνώνοντας τις έως τότε θεωρίες, «...Αυτή η τεχνική ίσως να οφείλεται σε απόφαση να διακοσμηθεί το

κτίριο με ανάγλυφη ζωφόρο μετά το τέλος του ή μπορεί και σε οικονομία. Δεν αποκλείεται όμως να οφείλεται και σε αισθητικούς λόγους». Λόγοι αισθητικοί δεν αποκλείουν και λόγους οικονομίας, πολύ περισσότερο για τους Αθηναίους του 5ου αι. για τους οποίους αισθητική και οικονομία συμβαδίζουν. Το Ερεχθείο δεν είναι το μοναδικό παράδειγμα αυτής της αντίληψης. Χαρακτηριστικό είναι το χωρίον από το ψήφισμα του Καλλία του 434-433 π. Χ. (IG I³, 52, στ. 10-11) –εάν είναι ορθή η ανάγνωση– με το οποίο ανατίθεται στον αρχιτέκτονα των Προπυλαίων και στους επιστάτες «ὅπως ἀριστ[α καὶ εὐτελέστατα ποιηθ]ήσεται ἡ Ἀκρό[πολις] καὶ ἐπισκευασθῆ[σεται τὰ δεόμενα...]» (Bundgaard 1976, 126). Αυτή η βασική αντίληψη αναγνωρίζεται και στην φράση «Φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας...» από τον Επιτάφιο του Περικλέους (Θουκ. II, 40). Η τεχνική της ζωφόρου έχει επιρροές από τις βάσεις των λατρευτικών αγαλμάτων της περιόδου που αποδίδονται στον κύκλο του Φειδία.

Η ζωφόρος χρονολογείται με ασφάλεια μεταξύ των

ετών 410-406 π.Χ., λόγω της ύπαρξης των οικοδομικών επιγραφών.

Αρκετές προσπάθειες έγιναν για την αποκατάσταση και ανάγνωση των γλυπτών της ζωφόρου ακολουθώντας ποικίλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις, με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία. Ωστόσο, ο συσχετισμός των οπών των συνδέσμων στον ελευσίνιο λίθο με αντί-

στοιχες οπές που διατηρούνται στην οπίσθια επιφάνεια των θραυσμάτων της γλυπτικής, το μέγεθος των μορφών και η προσπάθεια ομαδοποίησής τους με βάση τεχνοτροπικές ομοιότητες δεν είναι δυνατό, λόγω και του αποσπασματικά σωζόμενου υλικού, να προσφέρουν ασφαλή συμπεράσματα.

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το σωζόμενο κάτω τμήμα γυναικείας μορφής, καθημένης σε θρόνο, το ερεισίχειρο του οποίου κοσμεύει σφίγγα (Ακρ. 1239) (εικ. 10). Ενώ όλες οι καθημένες μορφές αποδίδονται στα 2/3 η εν λόγω μορφή αποδίδεται κατ' ενόπιον σαν να ανασηκώνεται αιφνιδίως. Η «άβολη» αυτή και αφύσικη στάση απασχόλησε πολύ τους ερευνητές και οδήγησε σε ποικίλες ερμηνείες. Δεν πρόκειται για προσπάθεια

να αποδοθεί μία στιγμιαία, απότομη κίνηση. Ο καλλιτέχνης επιθυμούσε να απεικονίσει την μορφή αυτή καθημένη και κατενώπιον. Ο όχι και τόσο επιτυχημένος τρόπος, που επέλεξε, αποτελεί εικονογραφική σύμβαση υπαγορευμένη από πρακτικούς λόγους. Εφόσον, εάν απέδιδε την μορφή καθισμένη, το γλυπτό θα

Εικ. 11. Ζωφόρος Ερεχθείου. Σύμπλεγμα (Τριάντη 1998, εικ. 374)

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

προεξείχε αισθητά σε σχέση με τα άλλα γλυπτά. Ο L. Pallat αναγνώρισε ορθά στη μορφή αυτήν την Αθηνά και την απέδωσε στο Β. Πρόπυλο (Pallat 1937).

Ένα σημαντικό σύμπλεγμα που αποδίδεται στον σηκό του ναού αξίζει ιδιαίτερης μνείας (Ακρ. 1073) (εικ. 11). Άνδρας που στηρίζεται σε βακτηρία και νέος γονατιστός. Το σύμπλεγμα έχει ταυτιστεί με τον «γράφοντα νεανίσκον και τον προσεστώτα αὐτῶ» της επιγραφής IG I³ 476 (408-407 π.Χ.). Η συγκεκριμένη επιγραφή είναι ιδιαίτερος γνωστός και έχει απασχολήσει την έρευνα, κυρίως, λόγω των ονομάτων των καλλιτεχνών και τις πολύτιμες πληροφορίες που παρέχει για την αμοιβή τους. Ο νέος, γονατιστός και με σκυμμένο το κεφάλι, θεωρήθηκε ότι γράφει σε πινακίδα ή σύμφωνα με τον Bernard Holtzmann (Holtzmann 2000) στο έδαφος και συχνά συσχετίστηκε με σκηνή μαντείου. Όλα ωστόσο τα γλυπτά που πολύ ασαφώς αναφέρονται στην επιγραφή, όπως άρματα, μορφές που οδηγούν άλογα, νέος πλησίον θώρακος και άνδρας που στηρίζεται σε βακτηρία κοντά σε βωμό ταιριάζουν σε ένα θέμα πολύ γνωστό από την αγγειογραφία, την αναχώρηση του ήρωος και μπορούμε να εικάσουμε ότι ο ήρωος δεν είναι άλλος από τον Ερεχθέα. Η στάση του νέου θυμίζει τις γονατιστές μορφές από το αέτωμα της Ολυμπίας, οι οποίες με την στάση τους φαίνεται σαν να «προαισθάνονται» το τραγικό συμβάν που έπεται. Στα σωζόμενα γλυπτά συγκαταλέγονται θραύσματα αλόγων και αρμάτων που ενδεχομένως ανήκουν σε παραστάσεις σχετικές με τον Ερεχθέα, εφόσον εθεωρείτο ο εφευρέτης του άρματος.

Στην πλειονότητά τους οι σωζόμενες μορφές είναι γυναικείες. Τα θέματα που προτάθηκαν για τη ζωφόρο είναι πολλά, λιγότερο ή περισσότερο πιθανά. Σύμφωνα με τον Ludwig Pallat (Pallat 1937), για παράδειγμα, στη δυτική πλευρά του βορείου Προπύλου απεικονιζόταν αρματοδρομία, στη βόρεια η Αθηνά και οι κόρες του Κέκροπος που ανοίγουν το απαγορευμένο καλάθι με τον μικρό Εριχθόνιο και στην ανατολική η γέννηση του Εριχθονίου.

Πρόσφατα, δύο σωζόμενοι ανδρικοί κορμοί ερμηνεύτηκαν με πειστικά επιχειρήματα από την Ι. Τριάντη (Τριάντη 2012) ως πολεμιστές και συγκεκριμέ-

να ως σύμπλεγμα Ερεχθέως – Ευμόλπου (Ακρ. 1197 και ΕΑΜ 15485, στην ίδια παράσταση τοποθετεί και το Ακρ. 1229). Ο γυμνός κορμός μικρότερης μορφής (Ακρ. 10266) αναγνωρίστηκε από την Τριάντη ως παιδικός και συσχετίστηκε με την γέννηση του Εριχθονίου σύμφωνα και με την εικονογραφία της εποχής.

Με τα ελάχιστα διαθέσιμα στοιχεία μπορούμε να υποθέσουμε ότι στην ανατολική πλευρά του ναού πιθανό θέμα θα ήταν μία Αγορά θεών με εξέχουσα παρουσία φυσικά της Αθηνάς ή η γέννηση της Αθηνάς. Μία παράσταση ανάλογη με αυτή του ναού της Νίκης. Πιθανά θέματα είναι η γέννηση του Εριχθονίου, η αναχώρηση του ήρωος Ερεχθέως για την μοιραία μάχη, η μάχη Ερεχθέως και Ευμόλπου, και γενικώς θέματα σχετιζόμενα με τους μυθικούς βασιλείς των Αθηνών. Μία σαφής αναφορά-επίκληση στο στέρεο μυθικό παρελθόν σε μία περίοδο όπου η τραγική κατάληξη της Σικελικής εκστρατείας, αλλά και η πορεία του πολέμου δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αισιοδοξίας. Σε μία περίοδο, στην οποία ακραία συντηρητικά στοιχεία διεκδικούν την εξουσία στην Αθήνα και πρεσβεύουν την επιστροφή σε μία πάτριο πολιτεία, σε ένα εξιδανικευμένο παρελθόν.

Η ίδρυση ενός δημοσίου κτηρίου, ιδίως ναού, εξυπηρετεί ποικίλες ανάγκες, θρησκευτικές, πολιτικές, προπαγανδιστικές κ.ά. Ανάγκες υπαρκτές τόσο σε περιόδους ειρήνης, όσο και πολέμου. Διαφορετικοί, επομένως, ήταν οι σκοποί της ίδρυσης των δύο ναών της Ακροπόλεως, σε δύο διαφορετικές φάσεις του πολέμου, γεγονός απολύτως διακριτό στα θέματα, τα οποία επιλέχθηκαν να απεικονιστούν.

Η ανάγνωση και ερμηνεία του εικονογραφικού διακόσμου των μνημείων και οι προτεινόμενες επισημάνσεις και διαπιστώσεις στηρίζονται στα λιγοστά διαθέσιμα δεδομένα. Λόγω έλλειψης χρόνου δεν εθίγησαν θεμελιώδη ζητήματα, όπως ο ιωνικός χαρακτήρας των δύο ναών, οι Κόρες, οι γνωστές ως Καρυάτιδες κ.ά. Νέες ταυτίσεις γλυπτών και ερμηνευτικές προσεγγίσεις αναμένεται να φωτίσουν περισσότερο θέματα που σήμερα αποτελούν αντικείμενο έντονου επιστημονικού προβληματισμού.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Συνοψίζοντας, νομίζω ότι αξίζει να παρατηρήσω ότι ο γλυπτικός διάκοσμος των δύο σημαντικών κτηρίων που κατασκευάζονται στην Ακρόπολη κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, αφιερωμένα και τα δύο στην προστάτιδα της πόλης Αθηνά, εξακολουθεί να ανταποκρίνεται στις ιστορικές εξελίξεις. Στην περίοδο μετά από την Νίκη στη Σφακτηρία ο διάκοσμος του ναού της Αθηνάς Νίκης εμφορείται από θετικά αισθήματα ευφορίας και αισιοδοξίας. Μετά από την τραγική κατάληξη της εκστρατείας στην Σικελία, ο διάκοσμος του Ερεχθείου καθρεφτίζει αισθήματα περιουλλογής και αναδίπλωσης. Μπορεί να διαβαστεί ως ένα ανάθημα σεβασμού στις αρχαιότερες χθόνιες θεότητες και ως μια προσπάθεια ανάδειξης της ταυτότητας των Αθηναίων ως αυτοχθόνων και αδιαμφισβήτητων φορέων ήθους και πολιτισμού.

Ευχαριστώ το ΔΣ της Ένωσης Φίλων Ακροπόλεως και ιδιαίτερος τις κυρίες Φανή Μαλλούχου-Tufano και Άννα Μαλικούρη. Ευχαριστίες, επίσης, οφείλω στη δασκάλα μου, καθηγήτρια, Λίλα Μαραγκού, στον αρχιτέκτονα Τάσο Τανούλα και στον γραμματέα της Ελληνικής Επιγραφικής Εταιρείας, Άγγελο Ματθαίου για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις τους.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση:

Barringer, J.M. *Art, Myth and Ritual in Classical Greece*, Cambridge 2008.

Blümel, T. “Der Fries des Tempels der Athena Nike in der attischen Kunst des fünften Jahrhunderts von Christus”, *JdI* 65/66, 1950/51, 135-165.

Boardman, J. *Ελληνική Πλαστική. Κλασσική Περίοδος*, β' εκδ., Αθήνα 1993.

Harrison, E. “The Glories of the Athenians: Observations on the Program of the Frieze of the Temple of Athena Nike”, στο: *The Interpretation of Architectural Sculpture in Greece and Rome*, Buitron-Oliver, D. (ed.), Studies in the History of Art 49, Washington D.C. 1997, 108-125.

Hoepfner, W. (επιμ.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis*, Berlin 1997

Holtzmann, B. “Notes sur la fries de l' Erechtheion: Le Sujet de Acr. 1073”, *BCH* 124, 2000, 221-226.

Lippman, M. - Scahill, D. - Schultz, P. “Knights 843-59, the Nike Temple Bastion, and Cleon's Shields from Pylos”, *AJA* 110, 2006, 551-563.

Miles, M.M. “A Reconstruction of the Temple of Nemesis”, *Hesperia* 58, 1989, 133-249.

Pallat, L. “Zum Frieze der Vorhalle des Erechtheion”, *JdI* 52, 1937, 17-29.

Palagia, O. “Interpretations of the two Athenian Friezes. The Temple on the Ilissos and the Temple of Athena Nike”, στο: *Periclean Athens and its Legacy. Problems and Perspectives*. Essay in Honor of J.J. Pollit, Barringer, J.M. - Hurwit, J.M. (ed.), Austin 2005, 177-192.

Tanoulas, A. “About clamps and dowels at the Central Building of the Propylaea of the Athenian Acropolis”, *2ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας: Πρακτικά*, Αθήνα 2006, 448-456.

Vickers, M. “Persepolis, Vitruvius and the Erechtheum Caryatids: The Iconography of Medism and Servitude”, *RA* I, 1985, 3-28.

Ελληνόγλωσση:

Δεσπίνης, Γ. «Τα γλυπτά των αετωμάτων του ναού της Αθηνάς Νίκης», *ΑΔ* 29, 1974, 1-24.

Δεσποτίδης, Μ. *Εικονογραφικός διάκοσμος δημοσίων κτηρίων στην Αγορά των Αθηνών: Από τη μεταπερσική περίοδο έως το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου (479-404 π.Χ.)*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2014.

Κορρές, Μ. «Κλασσική αθηναϊκή αρχιτεκτονική», στο: Μπούρας, Χ. κ.ά. (επιμ.), *Αθήναι. Από την Κλασσική Εποχή έως Σήμερα (5ος αι. π.Χ.-2000 μ.Χ.)*, Αθήνα 2000, 2-45. Σ. Ελευθεράτου (επιμ.), *Μουσείο Ακροπόλης*, Οδηγός, Αθήνα 2016

Schultz, P. *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2002. Τριάντη, Ι. *Το Μουσείο της Ακροπόλεως*, Αθήνα 1998.